

obliquely. Thus, it can be concluded that HZC developed simultaneously with Mezhanovytska culture and from the very beginning, apart from certain similarities with it, had its own peculiarities. They are seen in ceramics forms (amphorae, cylindrical bowls), as well as in certain ornamentation peculiarities.

It is noteworthy that the two main ceramics categories, amphorae and cylindrical bowls (in the presence of dippers and jugs) also were definitely used later. Part of them, undoubtedly, can be compared with the second (early) phase of Mezhanovytska culture, while some of them can be compared with the late ones. Though the chronological classification of Volyn ceramics is to come, there is no doubt that HZC developed simultaneously with Mezhanovytska culture which is indicated by numerous bifaces classified by E. Libera as belonging to the classic and the late phases of Mezhanovytska culture. Apart from ceramics, willow-leave adornment is a visiting card of HZC.

Н.О. Гаврилюк

ЛІПНА КЕРАМІКА АНТИЧНИХ ЦЕНТРІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

На ґрунті етнокультурного аналізу ліпної кераміки із ключових античних пам'яток Північного Причорномор'я обстоюється її зв'язок з греками-переселенцями. У комплексі ліпного посуду виділено 11 генетично неоднорідних груп, найчисленніша з яких саме грецька.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, давньогрецькі пам'ятки, ліпна кераміка, етнокультурна класифікація, генеза.

Для реконструкції соціально-економічної та етнічної історії Північного Причорномор'я раннього залізного віку досить актуальним є вивчення такого незвичного для античної культури явища як ліпний посуд. Уперше до цієї теми звернулася Т.М. Кніпович, яка представила ліпний посуд Єлизаветівського городища (Кніпович 1935). Але активно до характеристики та аналізу таких знахідок в окремих осередках античної цивілізації (Пантикапей, Фанагорія та ін.) дослідники звернулися пізніше, що відображено в появі серії ґрунтовних праць у 50-і рр. (Кругликова 1951; 1954; Кастанаян 1952; Дашевская 1958). Тоді ж була порушена проблема етнокультурної належності виробників і користувачів ліпного посуду та сформульована гіпотеза про варварське походження ліпної кераміки в античних центрах Північного Причорномор'я. В кінцевому вигляді ця гіпотеза була представлена у 80-і рр. в роботах Є.Г. Кастанаян (Кастанаян 1981, с. 127—128), а надалі — поглиблена й розвинута К.К. Марченком (Марченко 1976; 1988; Греки и варвары... 2005).

Однак В.В. Лапін, вивчаючи ліпну кераміку античних пам'яток, знайшов їй аналогії в матеріалах Олінфа, Афін, Сатіріона (Лапін 1966, с. 163—165), тож вважав ліпний посуд з архаїчних поселень Північного Причорномор'я суто грецьким і стверджував, що на побут грецьких колоністів не впливали місцеві варварські племена.

Відтак, феномен наявності ліпного посуду в середовищі греків-переселенців розглядався виключно в етнокультурному напрямі, соціально-економічний її аспект залишався поза науковими інтересами дослідників.

Однак з подальшим накопиченням ліпного посуду на базових античних пам'ятках Північного Причорномор'я та за прискіпливішої уваги до його локалізації та датування, а також залучення широкого кола аналогій для його дослідження було встановлено неоднорідність цього матеріалу та його зміни з плином часу. Крім того, вдалося прослідкувати особливості появи та розповсюдження ліпного посуду в межах пам'яток, а заодно висловити деякі міркування щодо соціально-економічного значення окремих видів ліпного посуду в жит-

ті мешканців античних центрів Північного Причорномор'я. Так з'явилися нові потенційні можливості у вивченні цього джерела.

Основною метою цієї роботи є не формально-типологічна класифікація ліпної кераміки античних центрів Північного Причорномор'я, а виявлення та демонстрація різних за походженням її груп, аналіз особливостей розповсюдження їх у різних регіонах і встановлення ролі ліпного посуду в домогосподарстві греків Надчорноморщини.

Джерельною базою для цієї праці стало вивчення *de viszu* колекцій ключових античних і скіфських пам'яток регіону, а саме, Тіри (Гаврилюк 2010), Ольвії — ділянок Теменос (Гаврилюк 2006), НГС (Gavriliuk 2010), ЮЗА (Гаврилюк 2013б) та її хори (Гаврилюк, Отрешко 1982), Нижнього Подніпров'я (Гаврилюк, Абикулова 1991; Гаврилюк, Крапивина 1999; Гаврилюк 2012), курганів Степової Скіфії (Гаврилюк 1980), городищ Чайка та Кульчук у Північно-Західному Криму (Гаврилюк 2013а), Німфей (Гаврилюк, Соколова 2007), Кітей (Гаврилюк, Молев 2013), Пантикапей, Артезіан у Східному Криму. Крім того, залучено матеріали колекцій, опрацьовані попередниками, а для характеристики ліпного посуду — опубліковані авторами розкопок матеріали, посилення на які є в тексті. Діапазон розповсюдження такого посуду охоплює все Північне Причорномор'я, що уможливує вирішення деяких загальних питань історичного та економічного розвитку зазначеного регіону.

Результати дослідження подамо за хронологічними періодами, в межах яких представлено основні генетичні, тобто спільні за походженням групи ліпного посуду.

Архаїчний період

Ліпний посуд архаїчного періоду відомий за матеріалами Березанського поселення (Лапін 1966; Сенаторов 2005; Гаврилюк 2007; Гаврилюк, Отрешко 2009), поселень Вікторівка (Славин 1949), Велика Чорноморка 2 і Бейкуш (Гаврилюк, Отрешко 1982), Ягорлик (Гаврилюк, Островерхов 1978), землянок і напівземлянок з ділянок Теменос (Гаврилюк 2006) і ЮЗА (Гаврилюк 2013б) в Ольвії, а також з нечисленних архаїчних скіфських поховань степової зони Північного Причорномор'я.

Ліпний посуд з'являється в архаїчних шарах цих пам'яток завжди з деяким запізненням, про що свідчать метричні дані, отримані при вивченні заповнення землянок і напів-

землянок ділянки ЮЗА в Ольвії та поселення Велика Чорноморка 2 (Гаврилюк 2013б). Співвідношення ліпного та гончарного кухонного посуду в античних пам'ятках періоду архаїки становить 1,0 : 7,8. Тобто, гончарного кухонного посуду в цих шарах більше ніж ліпного майже у вісім разів.

В архаїчних пам'ятках району Ольвії фіксуються різні за походженням і зовнішнім виглядом групи ліпного посуду: грецька, скіфська, фракійська, кизил-кобинська, лісостепова та передскіфська.

Грецька група ліпного посуду нечисленна в матеріалах поселень на о. Березань і Березанського лиману, частка її становить від 3,0 % (Велика Чорноморка 2, Вікторівка 1) до 8,6 % (поселення на о. Березань). Але в ольвійських землянках і напівземлянках такого посуду 50 % (Гаврилюк 2014, с. 25, табл. 1). До цієї групи входять горщики з горловиною розтрубом (рис. 1, 1—6, 9—11) і варіанти горщиків з короткою дугастою в перетині шийкою (рис. 1, 7, 8). Як правило, це кухонний посуд, який доповнював у господарстві гончарну кухонну кераміку.

Група ліпного посуду передскіфського часу, тобто пов'язана за походженням з виробами доскіфського періоду, чітко фіксується в матеріалах ольвійської та березанської округ, а також у ранніх шарах святилища Деметри в боспорському місті Німфей (рис. 2). У матеріалах деяких поселень (Велика Чорноморка 2, Ягорлик) вона сягає 27 %. У пізніших шарах античних центрів Північного Причорномор'я таку кераміку не зафіксовано. Тільки в нижніх шарах скіфського Кам'янського городища трапилося кілька фрагментів ліпного посуду, подібного до передскіфського.

Фракійська група ліпної кераміки стабільно наявна в матеріалах нижньобузьких пам'яток. На це вперше звернув увагу К.К. Марченко (Марченко 1988, с. 109—110). На поселеннях хори Ольвії такий посуд становить від 30 до 35 % (Гаврилюк, Отрешко 1982, с. 88), а в матеріалах поселення Бейкуш навіть 70 %. Але в архаїчних об'єктах Ольвії (землянках і напівземлянках) відсоток кераміки фракійської групи сягає 15 % (Гаврилюк 2014, с. 25, табл. 1). У період архаїки така кераміка представлена банкоподібним посудом двох типів — із загнутими вінцями (рис. 3, 1) і з виділеною шийкою (рис. 3, 2—5). Посуд цієї групи орнаментований пальцевими вдавленнями (рис. 3, 1, 2) і наліпними валиками, які іноді доповнюють фігурні наліпи (рис. 3, 3, 5). Фракійська кераміка періоду арха-

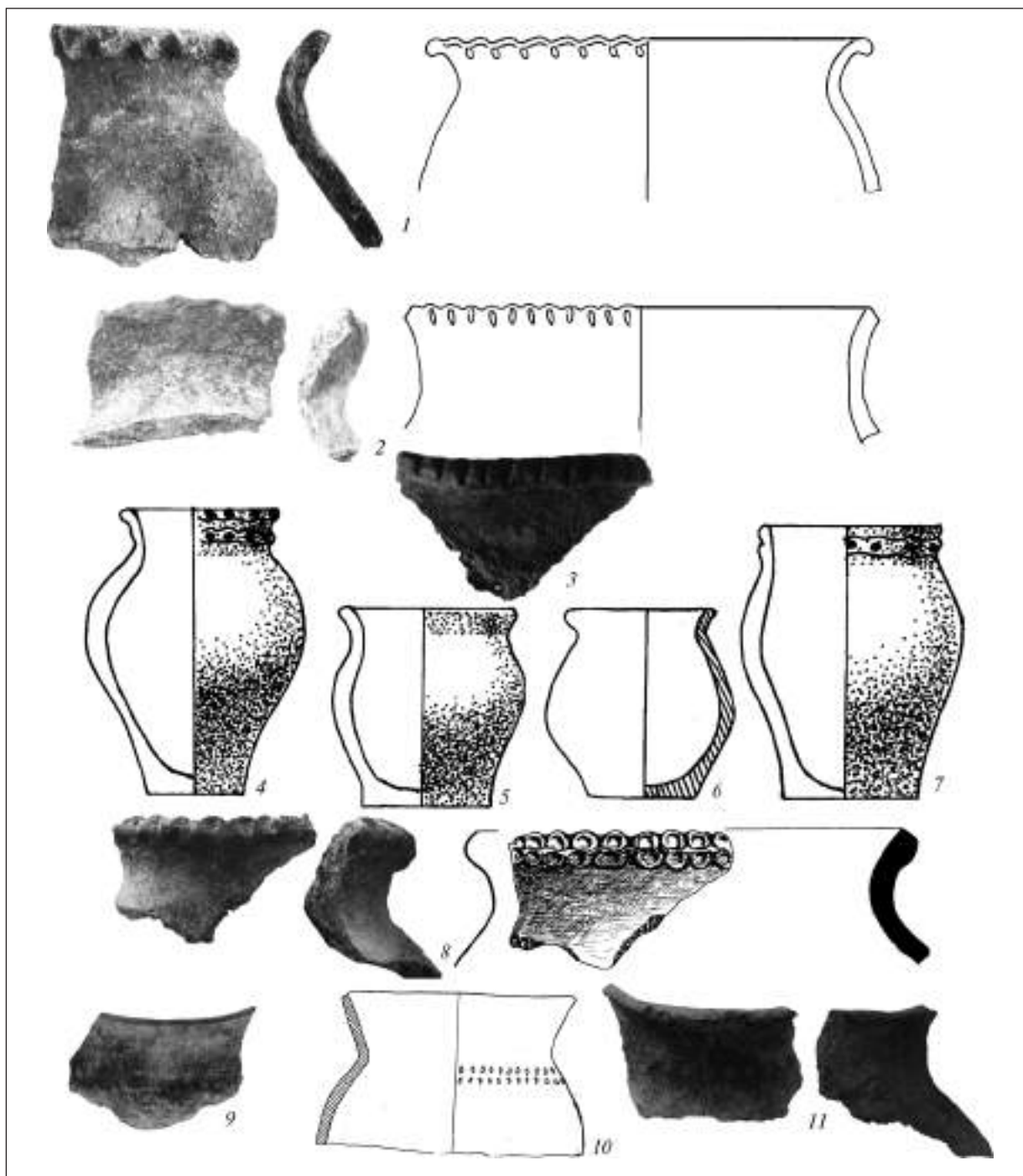

Рис. 1. Грецька група ліпного посуду: 1, 2, 4, 8 — Ольвія, НЗА, 1989 р.; 3, 6, 9, 10 — Березань, 1982 р.; 5 — Велика Чорноморка 2; 7 — Ягорлик; 11 — Вікторівка 1, 1949 р.

їки включає і столовий посуд — черпаки з петлеподібною ручкою (рис. 3, 6), конічні чашечки з ручкою (рис. 3, 7, 8). Досить багато й мисок із загнутими вінцями (рис. 3, 9). Кераміка фракійської групи вирізняється обробкою зовнішньої поверхні — вона заглажена або лошена.

Лісостепова група ліпної кераміки в пам'ятках Північного Причорномор'я становить від 20,5 до 40,0 % (Гаврилюк 2014, с. 25, табл. 1). Тут слід наголосити, що наявність такої кераміки

в матеріалах Нижнього Побужжя іноді перебільшують через подібність деяких форм (банко- і тюльпаноподібний посуд) у фракійських і лісостепових пам'ятках (рис. 4). Вони розрізняються лише за орнаментом, обробкою зовнішньої поверхні та складом формувальної маси, помітним візуально, хоча варто провести хімічний аналіз.

Кизил-кобинський посуд — наявність такого, дуже виразного посуду, в матеріалах архаїч-

Рис. 2. Липний посуд передскіфського часу з античних поселень: 1 — Ольвія, НГС; 2, 3, 4 — Велика Чорноморка; 5, 6, 7 — Козирка; 8 — Широка Балка; 9, 10 — Німфей, святилище Деметри

них пам'яток Північного Причорномор'я відзначало багато дослідників (рис. 5). Але його частка в матеріалах поселень незначна — до 4 %. В Ольвії такого посуду менше ніж на інших пам'ятках. Посуд, аналогічний знахідкам з античних пам'яток, зафіксований і в скіфських похованнях (Гаврилюк 2013, с. 419).

Таким чином, липний посуд періоду архаїки повною мірою представлений в Ольвії, на Березані та їхній окрузі, а також в інших античних центрах, де вціліли архаїчні матеріали. В Ольвії половину липної кераміки становить грецька група, інша (відповідно до част-

ки) представлена лісостеповою, фракійською та кизил-кобинською. Згадані групи чітко зафіксовані на ділянці ЮЗА, а на інших ділянках переважно трапляються в перевідкладених шарах. На Боспорі добірка липної кераміки архаїчного часу майже повністю наявна в нижніх шарах святилища Деметри у Німфеї.

Спектр липної кераміки із поселень периферії суттєво відрізняється від ольвійського посуду. Тут переважають фракійська, передскіфська та лісостепова групи та в дуже незначній кількості представлена кизил-кобинська. Частка грецької кераміки становить не більше 9 %.

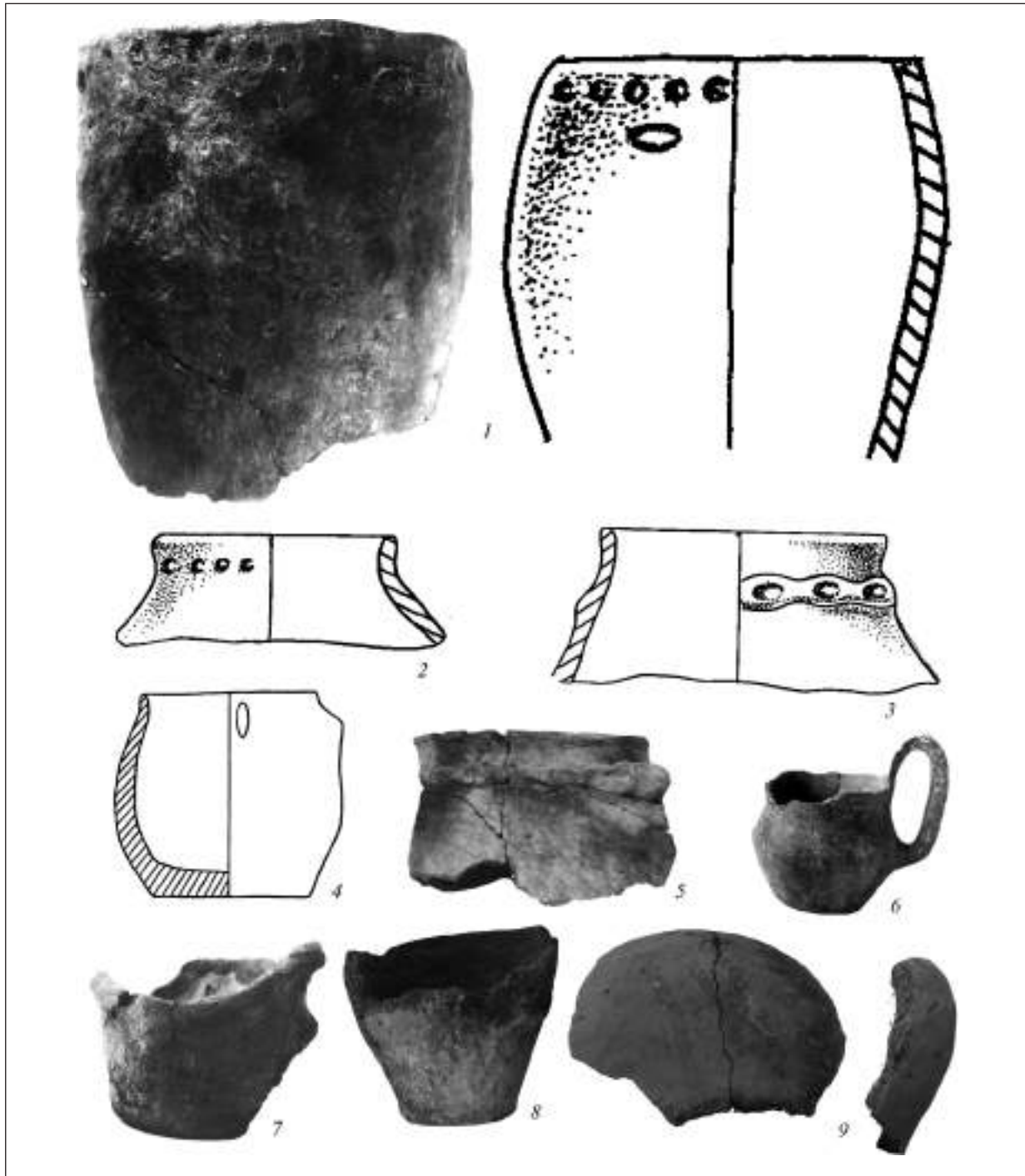

Рис. 3. Посуд фракійської групи: 1, 7 — Бейкуш; 2 — Надлиманське; 3, 8, 9 — Велика Чорноморка; 4, 5 — Березань, 1982 і 2013 рр.; 6 — Ольвія, теменос

Класичний період

Цей час представлений матеріалами ключових пам'яток з усіх регіонів розповсюдження грецької культури другої половини V—IV ст. до н. е. Це Ольвія — ділянка ЮЗА (Гаврилюк 2013б), городище Чайка — грецьке поселення (Попова 2007), Європейський Боспор — відповідні шари Кітея (Гаврилюк, Молев 2013) і

Німфея (Гаврилюк, Соколова 2007), а також скіфські поховання степової смуги. Співвідношення ліпного та гончарного посуду в шарах класичного періоду античних центрів Північного Причорномор'я становить 1,0 : 3,4. У старожитностях цього часу представлені такі групи ліпного посуду: грецька, фракійська, скіфська, сарматська та пізньоскіфська кримська. Оскільки йдеться про досить значну територію,

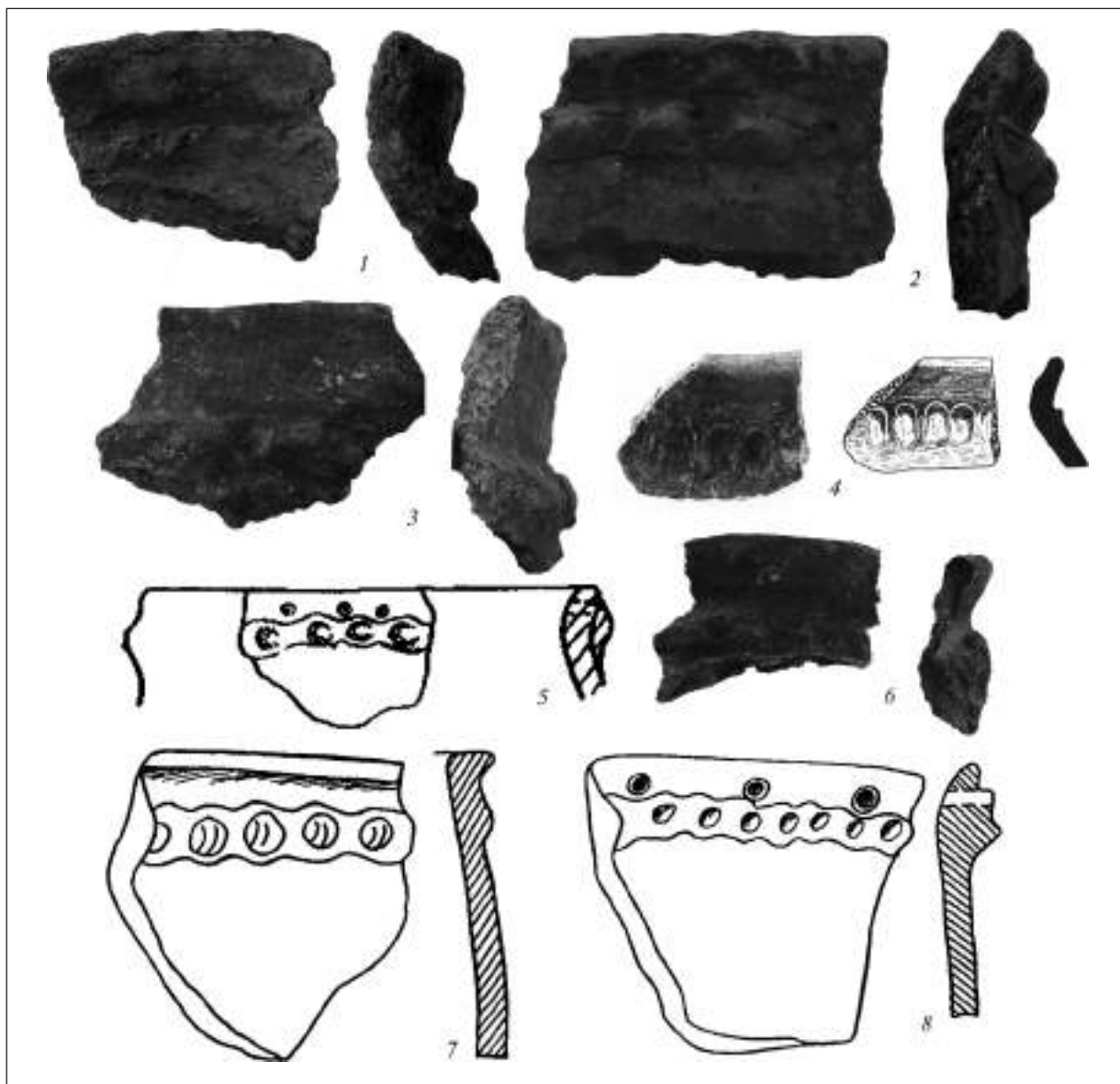

Рис. 4. Ліпна кераміка лісостепового регіону Північного Причорномор'я з античних центрів періоду архаїки: 1–3 – Велика Чорноморка 2; 4 – Ольвія, ЮЗА; 5 – Ягорлик; 6 – Широка Балка; 7, 8 – Березань, 1982 р.

спостерігаємо певні особливості щодо розподілу цих груп посуду, на чому й наголосимо.

Грецька група посуду від усього ліпного становить в Ольвії майже 87,0 %, на поселенні Чайка — 55,8 %, у шарах класичного часу в Кітеї — 57,7 %, а також переважає у відповідних шарах Німфею (рис. 6). Продовжують побувати горщики з дугастою в перетині шийкою (рис. 6, 1–4) і з горловиною розтрубом (рис. 6, 5–9).

У скіфських похованнях горщики з горловиною у вигляді розтруба трапляються в кожному третьому похованні з ліпною керамікою (Гаврилюк 1980) і в матеріалах скіфських пам'яток осілої Нижнього Подніпров'я (Гаврилюк 2013, с. 133, рис. 2.25; с. 155, рис. 2.41;

с. 164–165, рис. 2.47, 2.48). Особливість ліпного керамічного комплексу цього періоду полягає в розповсюдженні горщиків двох указаних типів на скіфських пам'ятках степового регіону. Хоча вони не скіфські за походженням, такі горщики стають «етнічною ознакою» скіфської культури степу.

Ще однією особливістю ліпного керамічного комплексу періоду класики у Північному Причорномор'ї є значна кількість ліпних імітацій гончарного посуду (рис. 7). Тобто, в V–IV ст. до н. е. асортимент ліпного посуду сутнісно не змінився, але урізноманітнівся за рахунок імітацій гончарного. Складається враження, що майстри небагатих кварталів античних міст (приміром, НГС в Ольвії) та не-

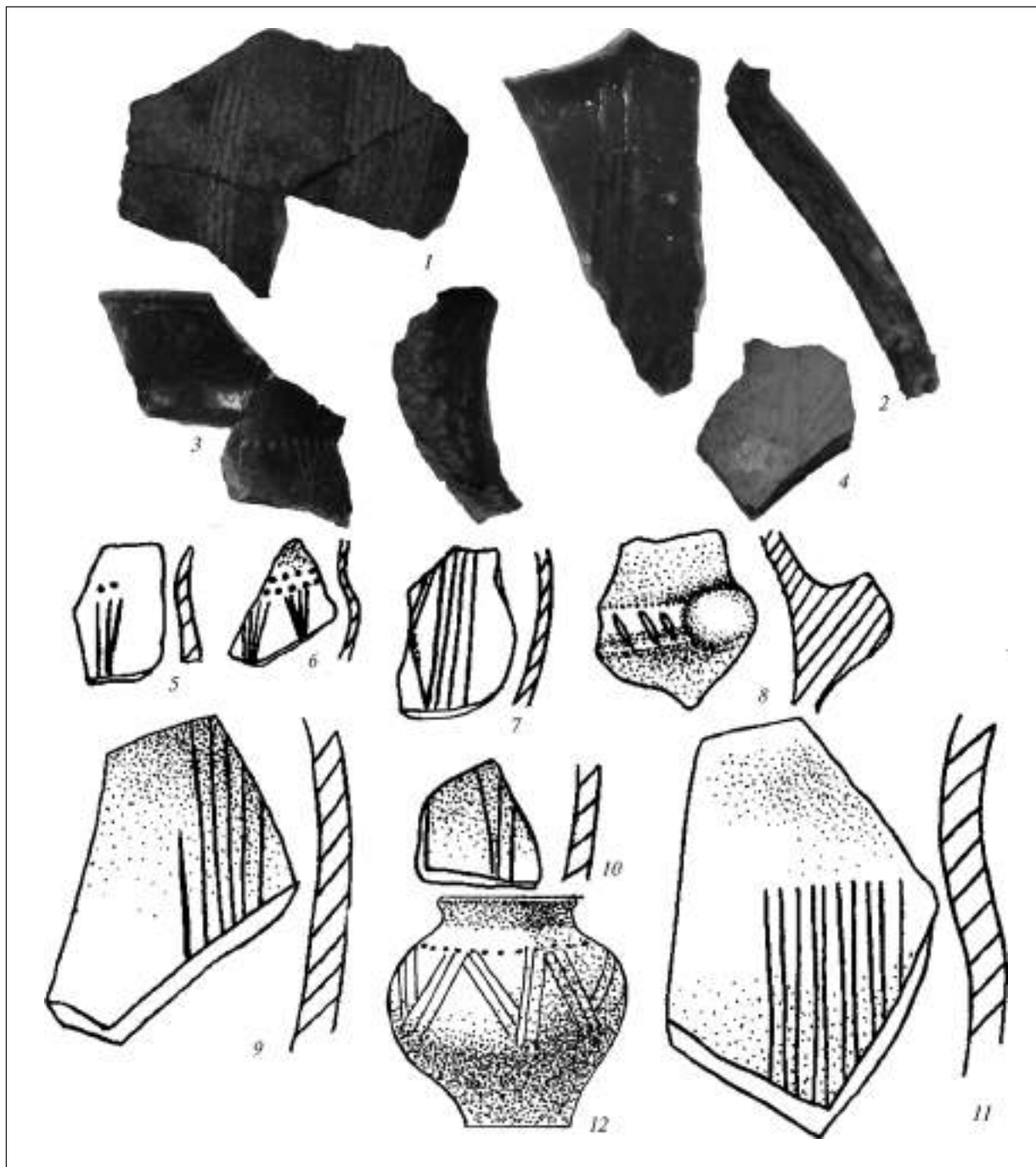

Рис. 5. Липна кераміка кизил-кобинської групи: 1, 2 — Велика Чорноморка 2; 3, 4 — Березань, 2013; 5—11 — Ягорлик; 12 — Первомайівка, поховання 2 в кургані 15

великих поселень намагалися долучитися до античної побутової культури, виготовляючи липні каструлі (рис. 7, 1—4), амфори (рис. 7, 6), миски (рис. 7, 5), рибні блюда (рис. 7, 8), канфари (рис. 7, 10), гуттуси (рис. 7, 9, 11, 12) і світильники (рис. 7, 7). Така кераміка трапляється в усіх без винятку античних центрах Північного Причорномор'я.

Маємо також певні територіальні особливості щодо грецької липної кераміки. Так, у ша-

рах IV—III ст. до н. е. грецького поселення городища Чайка є липна кераміка, не характерна для інших античних пам'яток, а саме, імітації гончарних херсонеських піфосів і глеків (19,1 %).

Фракійська група липного посуду — кількість такого в класичний період помітно зменшується. В матеріалах Ольвії цього часу такий посуд становить 13,3 %, а грецького поселення городища Чайка — до 5,0 %. У бос-

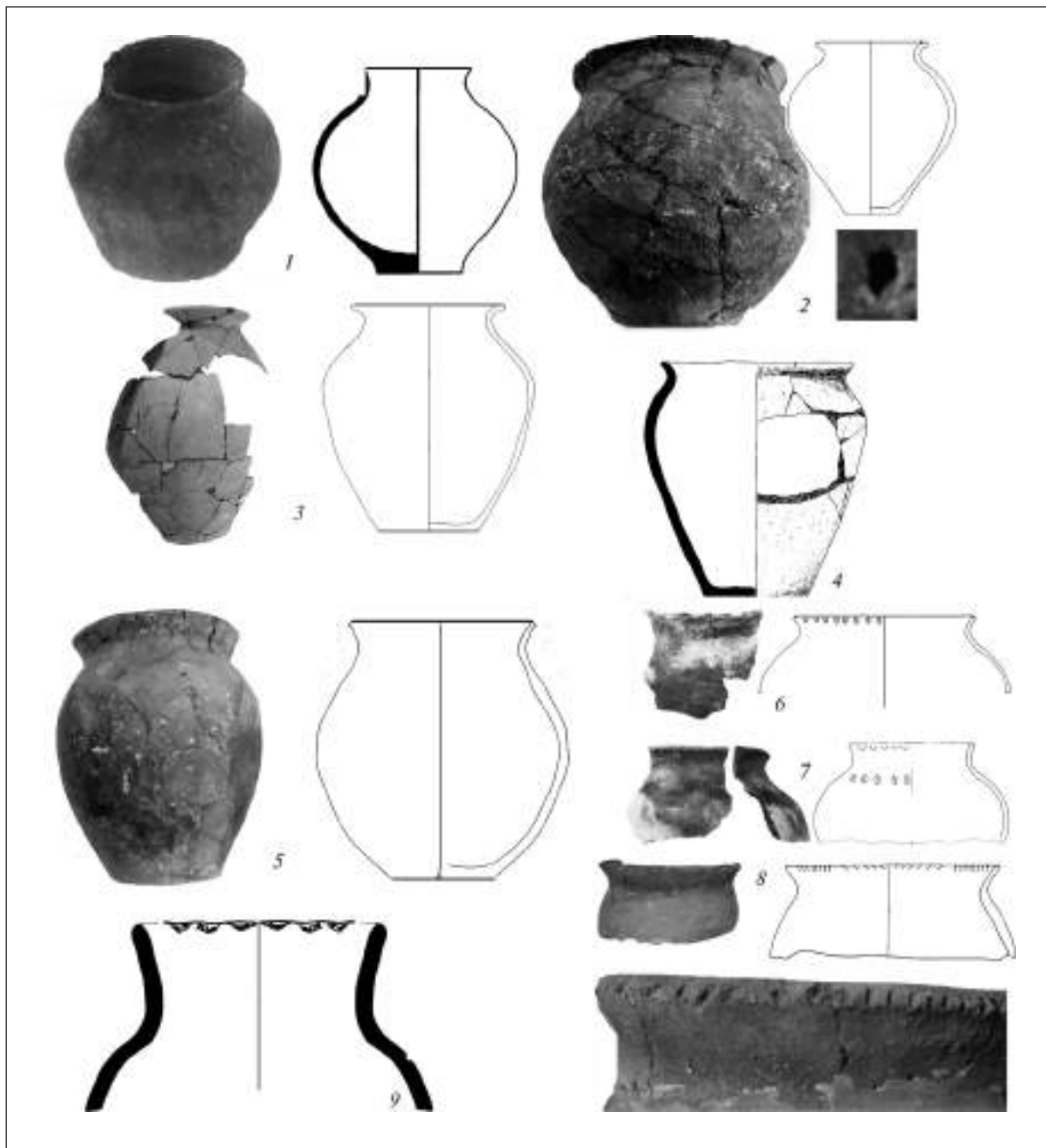

Рис. 6. Кераміка грецької групи класичного періоду: 1, 8 — Кітей; 2, 3, 5, 9 — Чайка; 4, 6, 7 — Ольвія, ЮЗА

порських пам'ятках така ліпна кераміка представлена поодинокими знахідками. У цей час фракійську групу ліпного посуду репрезентують горщики з короткою шийкою (рис. 8, 1), горщики з високою горловиною розтрубом, орнаментовані пальцевими вдалинами та наліпами різної конфігурації (рис. 8, 3, 5, 7–9, 11), і миски зрізано-конічної форми (рис. 8, 4, 6, 10), з ручками (рис. 8, 2) і на невисокій ніжці (рис. 8, 12). Тобто, до вже відомого за архаїчного періоду посуду додаються миски різної форми та горщики з різноманіт-

ним орнаментом. Як і раніше, в ліпному керамічному комплексі посуд цієї групи вирізняється ретельною обробкою зовнішньої поверхні та орнаментациєю.

Скіфська група ліпної кераміки зафіксована в похованнях степової смуги та в шарах класичного часу грецького поселення на городищі Чайка (14,6 %). Вона відрізняється від кераміки грецької групи складом формувальної маси, орнаментациєю (переважають скісні нігтьові насічки та пальцеві защіпи), а також появою деяких нових форм — слабо профі-

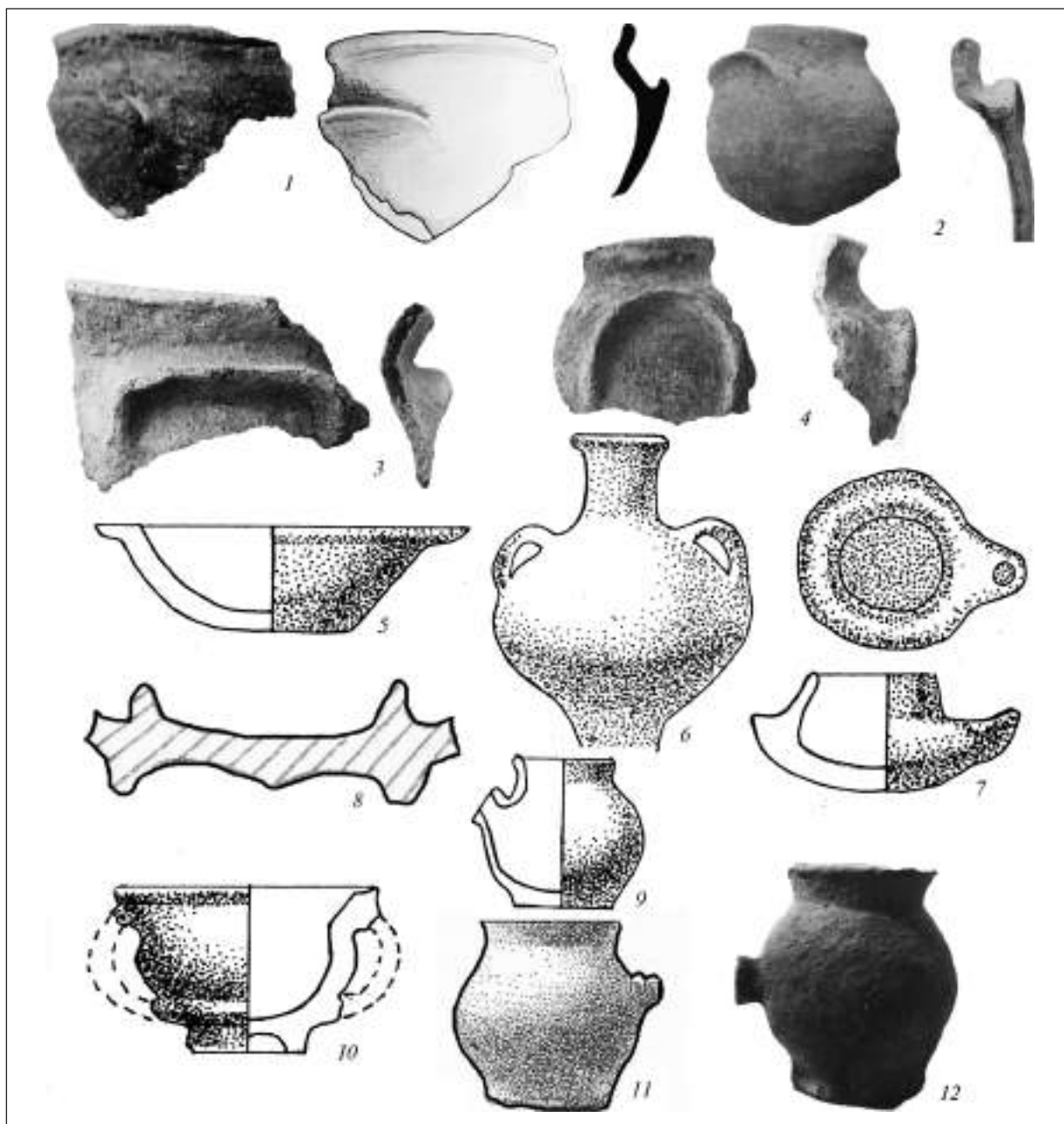

Рис. 7. Ліпні імітації гончарного посуду: 1 — Кітей; 2—4 — Ольвія, ЮЗА; 5, 7, 8 — Глибока Пристань; 9 — Отрад-не, курган 38; 10 — Раденськ, п/м; 11 — Орджонікідзе, група Лисячих Могил, курган 1, поховання 3; 12 — Кут, курган 13

льованих горщиків, а також з прямою горловиною, які набувають поширення на нижньодніпровських пам'ятках в елліністичний період (Гаврилюк 2013, с. 567, рис. 9.18).

Група пізньоскіфської кримської ліпної кераміки. На пам'ятках Північно-Західного та Центрального Криму вперше з'являються форми, прикметні пізньоскіфській кримській ліпній кераміці (2,6 % у матеріалах грецького поселення городища Чайка). Основою для формування цієї групи стала кераміка грецької та «скіфської» груп. У класичний час у

пам'ятках Північно-Західного Криму фіксується вперше горщикоподібний посуд з ручкою (рис. 9, 1—4), невеликі кувшини (рис. 9, 6, 7) і дворучний приземкуватий посуд (рис. 9, 8—10).

Боспорська місцева група ліпної кераміки характерна для пам'яток Криму. Це, зокрема, великі глибокі посудини із загнутими вінцями (рис. 10, 1, 2, 4, 6—8) і банкоподібні з невисокими виділеними вінцями (рис. 10, 9, 10), а також миски з профільованими стінками (рис. 10, 11, 12, 15—19). Інколи миски мають

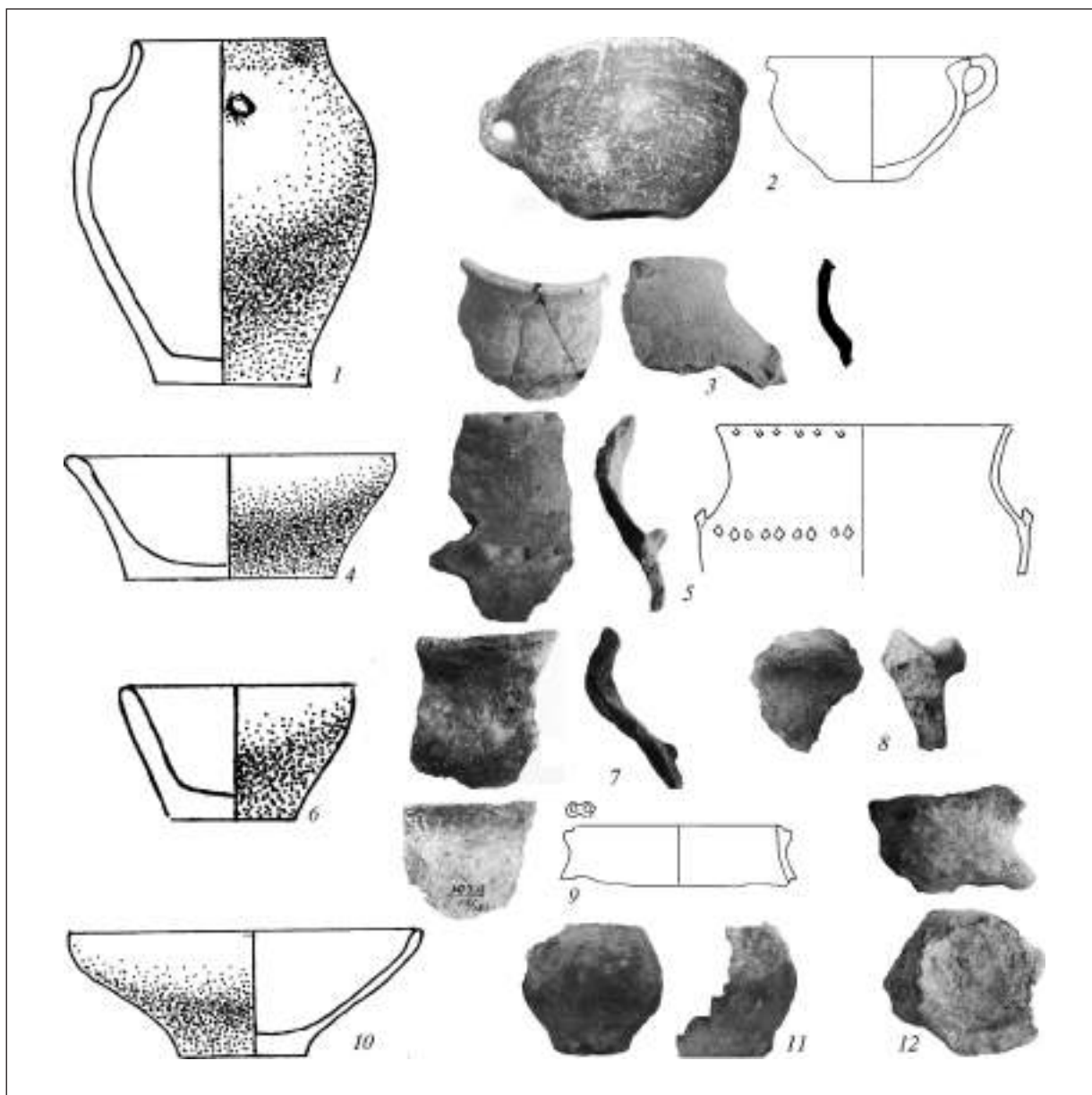

Рис. 8. Ліпний посуд фракійської групи: 1 — Ковалівка 7, курган 4; 2 — Чайка; 3, 5, 8, 9, 11, 12 — Ольвія, ЮЗА; 4, 6 — Нововасилівка, курган 17; 10 — Михайлівка

на плічках ручки-наліпи (рис. 10, 13, 14). Посуд цієї групи відомий на грецькому поселенні на городищі Чайка та в Кітеї.

Сарматський ліпний посуд. Наприкінці класичного періоду, в шарах кінця IV ст. до н. е., в Ольвії зафіксовано посуд (1,3 %), прикметний сарматським похованням східних регіонів степової смуги. Декілька посудин, які можна віднести до цієї групи, знайдено в скіфських похованнях IV ст. до н. е. (два випадки).

Таким чином, матеріали античних пам'яток класичного періоду демонструють широке розповсюдження ліпної кераміки грецької генетичної лінії, яка в цей час збагачується

новими формами (імітації гончарного посуду).

Особливість класичного періоду полягає в тому, що тоді на основі грецької кераміки формуються місцеві зразки. Зокрема, на початку періоду, на рубежі V—IV ст. до н. е., на основі ліпного грецького посуду та місцевого передскіфського виникла та група ліпної кераміки, яку зазвичай називають скіфською степовою, оскільки горщики цієї групи трапляються в скіфських похованнях.

Наприкінці класичного періоду складається боспорська (матеріали Кітея) та кримська пізньоскіфська (матеріали Чайки, Кульчука)

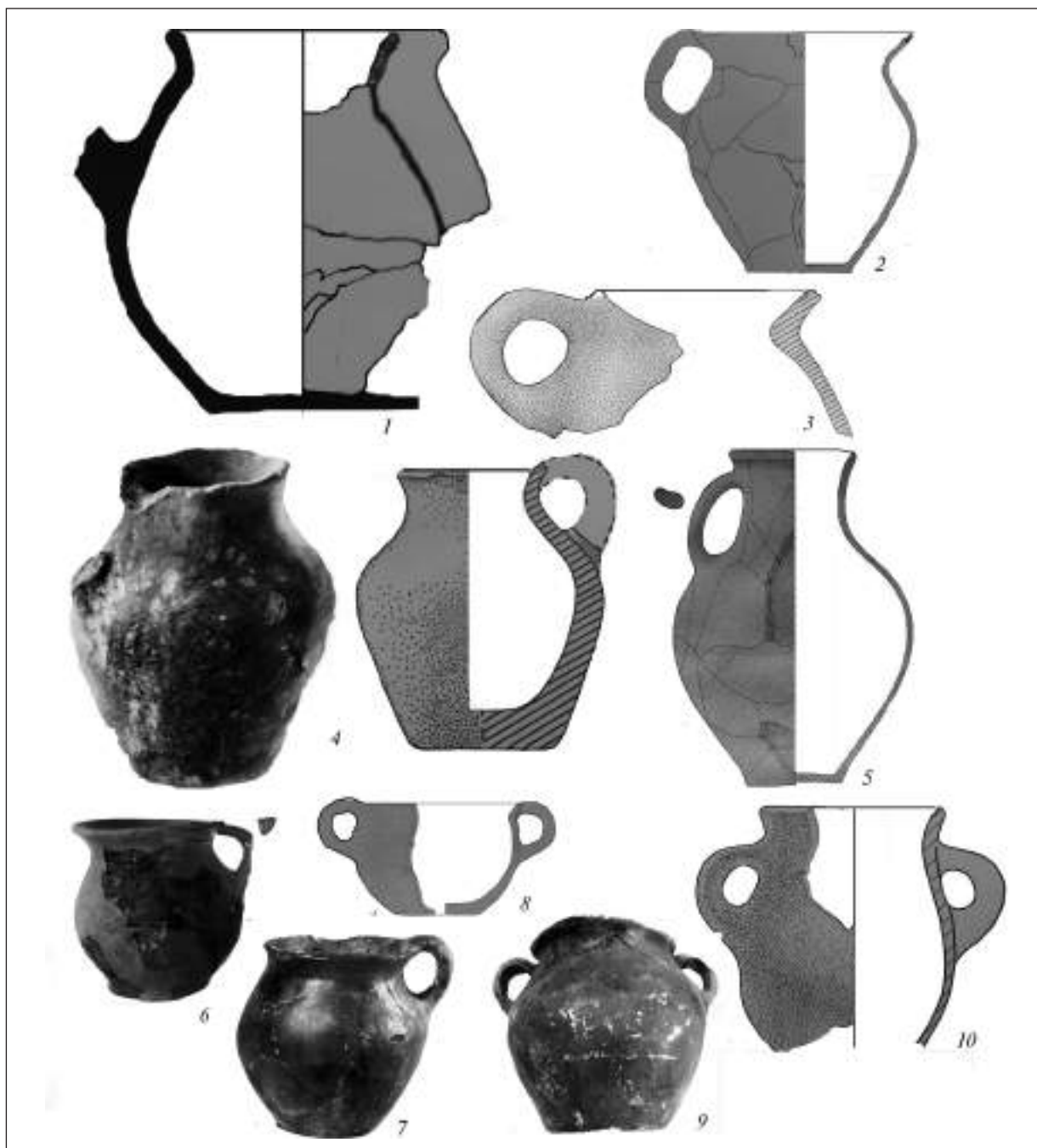

Рис. 9. Липний посуд пізньоскіфської кримської групи з городища Чайка

групи, які стануть провідними у Північному Причорномор'ї в наступний період.

Елліністичний період

У цей час кількість липної кераміки в шарах античних пам'яток Північного Причорномор'я помітно зростає. Але співвідношення липного та гончарного посуду серед кухонної кераміки лишається незмінним — 1 : 3. Для висвітлення цього періоду ми скористалися матеріалами Тіри (Гаврилюк 2004), Ольвії — ділянка НГС

(Гаврилюк 2010), поселення Дідова Хата (Гаврилюк 2012), нижньодніпровських постскіфських городищ і могильників (Гаврилюк, Абикулова 1991), пізньоскіфського городища Чайка, городища Кульчук — башта (Гаврилюк 2013а) та елліністичних шарів боспорських міст Кітея (Гаврилюк, Молев 2013) і Німфея (Гаврилюк, Соколова 2007). Колекції вивчені автором або в полі (Кітей, Тіра, Дідова Хата, Кульчук), або в музеях, де зберігаються відібрані матеріали. Крім того, для характеристики липної кераміки залучено також опубліковані матеріали.

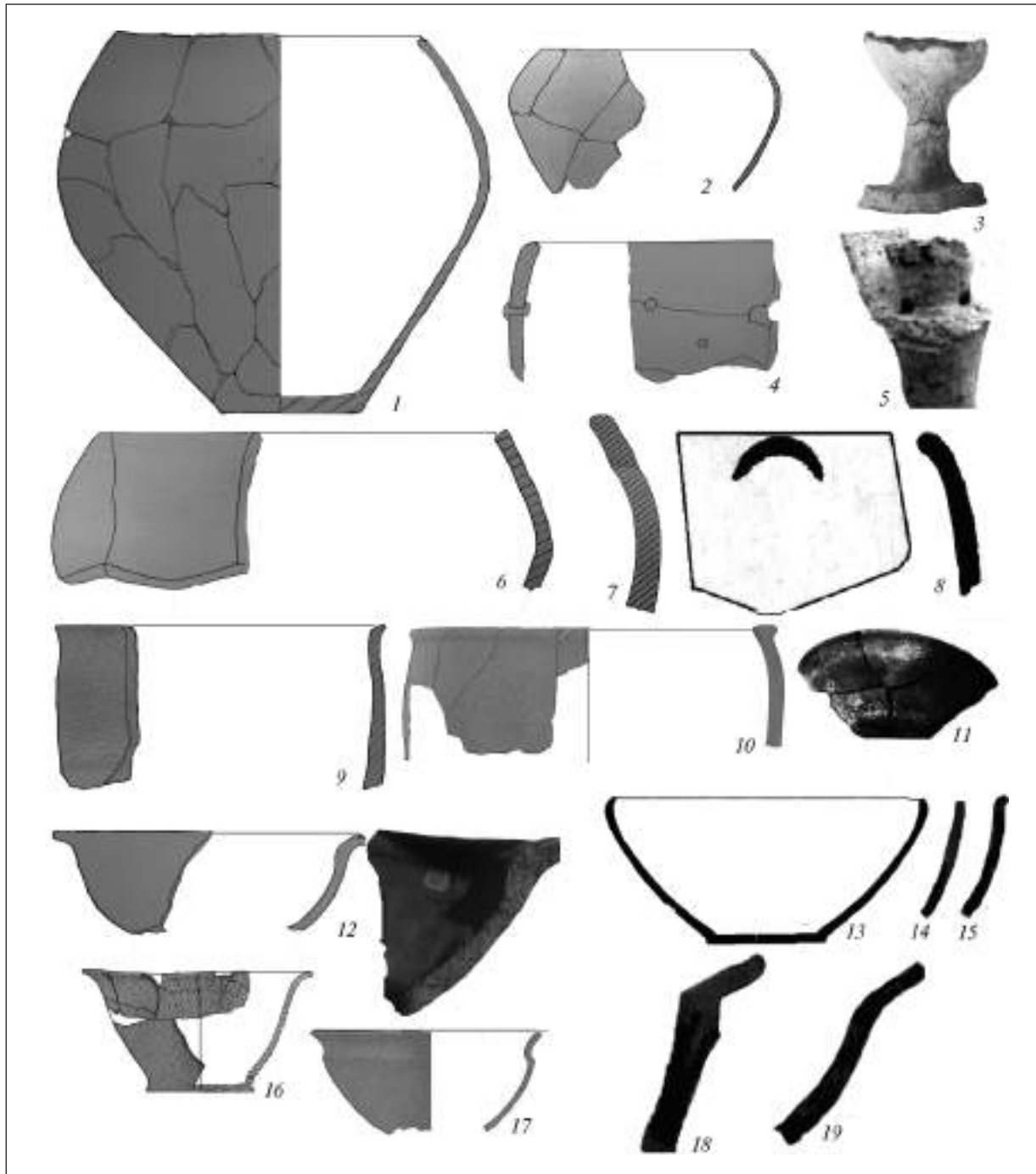

Рис. 10. Липний посуд боспорської групи: 1, 2, 4–7, 9, 10, 12, 16, 17 — городище Чайка; 3, 5, 8, 11, 13–15, 18, 19 — Кірей

Липний керамічний комплекс елліністичного часу порівняно з попередніми періодами різноманітніший за формою. Тут представлено декілька генетично неоднорідних груп.

У всіх античних центрах є **ліпний посуд грецької групи** — від 30 % (Кульчук) до 88 % (Ольвія). Вирізняється пізньоскіфське городище Чайка, в липному комплексі якого грецька група становить лише 9,2 % (Гаврилюк 2014, с. 25, табл. 1). Це, безперечно, пояснюється різкими етнічни-

ми змінами — появою нового населення (Яценко 1983; Попова, Коваленко 2005). Посуд грецької групи дуже різноманітний: липні каструлі з ручками-підковами (рис. 11, 1–4), чаші на ніжці (рис. 11, 5, 12, 14, 15), горщики з розтрубним горлом (рис. 11, 6) і кувшини чи глеки? (рис. 11, 9, 11). Горщики та каструлі мали покришки (рис. 11, 7). Трапляються досить незграбні імітації гончарних форм, серед яких можна розпізнати кратери — садиба Дідова Хата (рис. 11, 13)

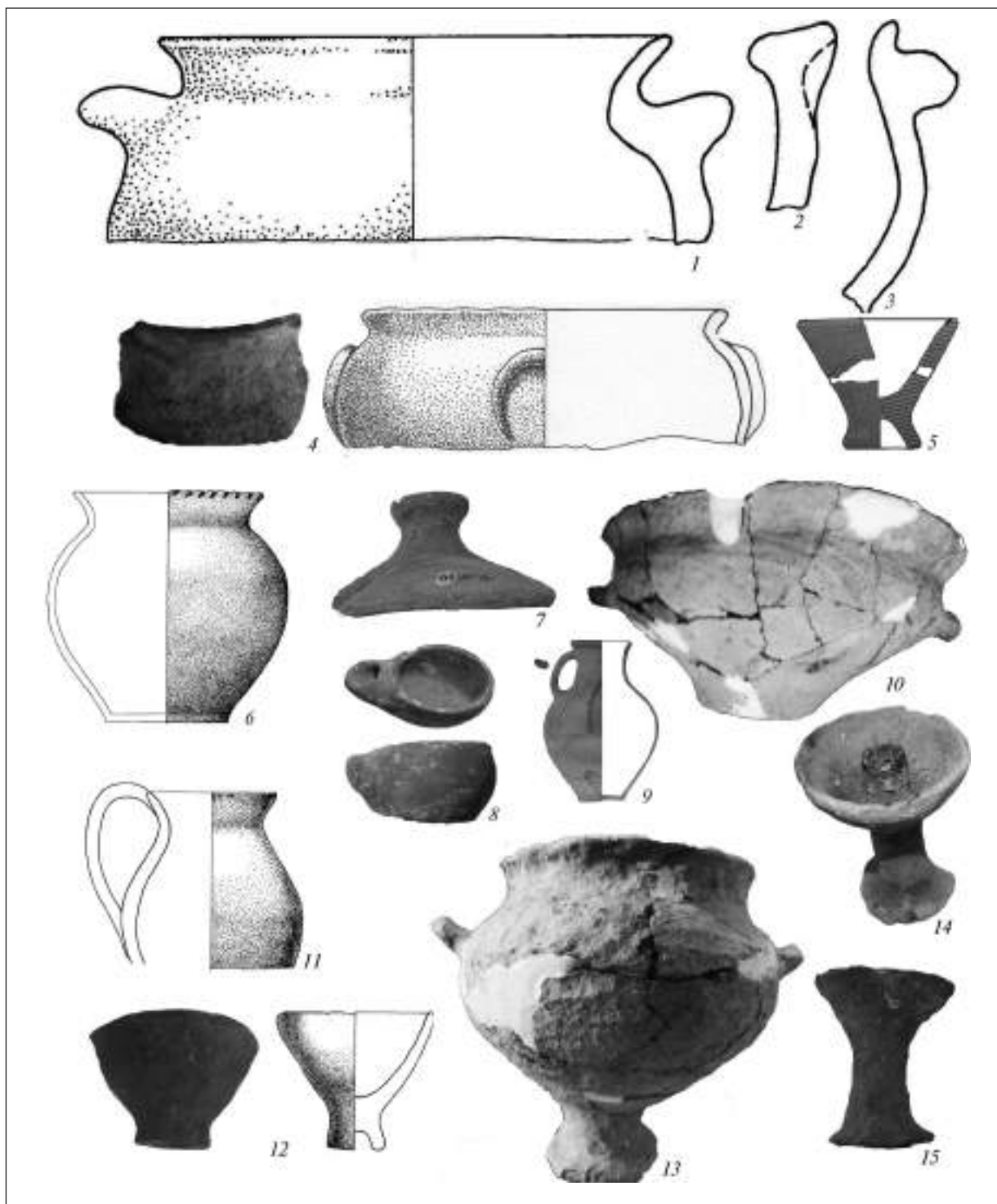

Рис. 11. Ліпний посуд грецької групи доби еллінізму: 1–3 — Тіра; 4, 6, 11 — Ольвія, НГС; 5, 8, 9 — Чайка, пізньоскіфське городище; 7, 15 — Козирка; 10, 13 — Дідова Хата, садиба, 1973 р.; 12 — Ольвія; 15 — Кітей

і лутерії (рис. 11, 10). Ліпні світильники зазвичай відкритого зразка (рис. 11, 8).

Підтвердженням етнічних змін у складі населення Північного Причорномор'я є кількісне зростання нової генетичної групи кераміки в античних центрах Північного Причорномор'я — пізньоскіфської. Для періоду еллінізму

ми можемо виокремити дві її підгрупи — нижньодніпровську та кримську.

Пізньоскіфська нижньодніпровська група ліпного посуду формується на Нижньому Дніпрі в елліністичний період і представлена матеріалами городищ III ст. до н. е. — II ст. н. е. (Гаврилюк, Крапивина 1999). Окрім того, ліп-

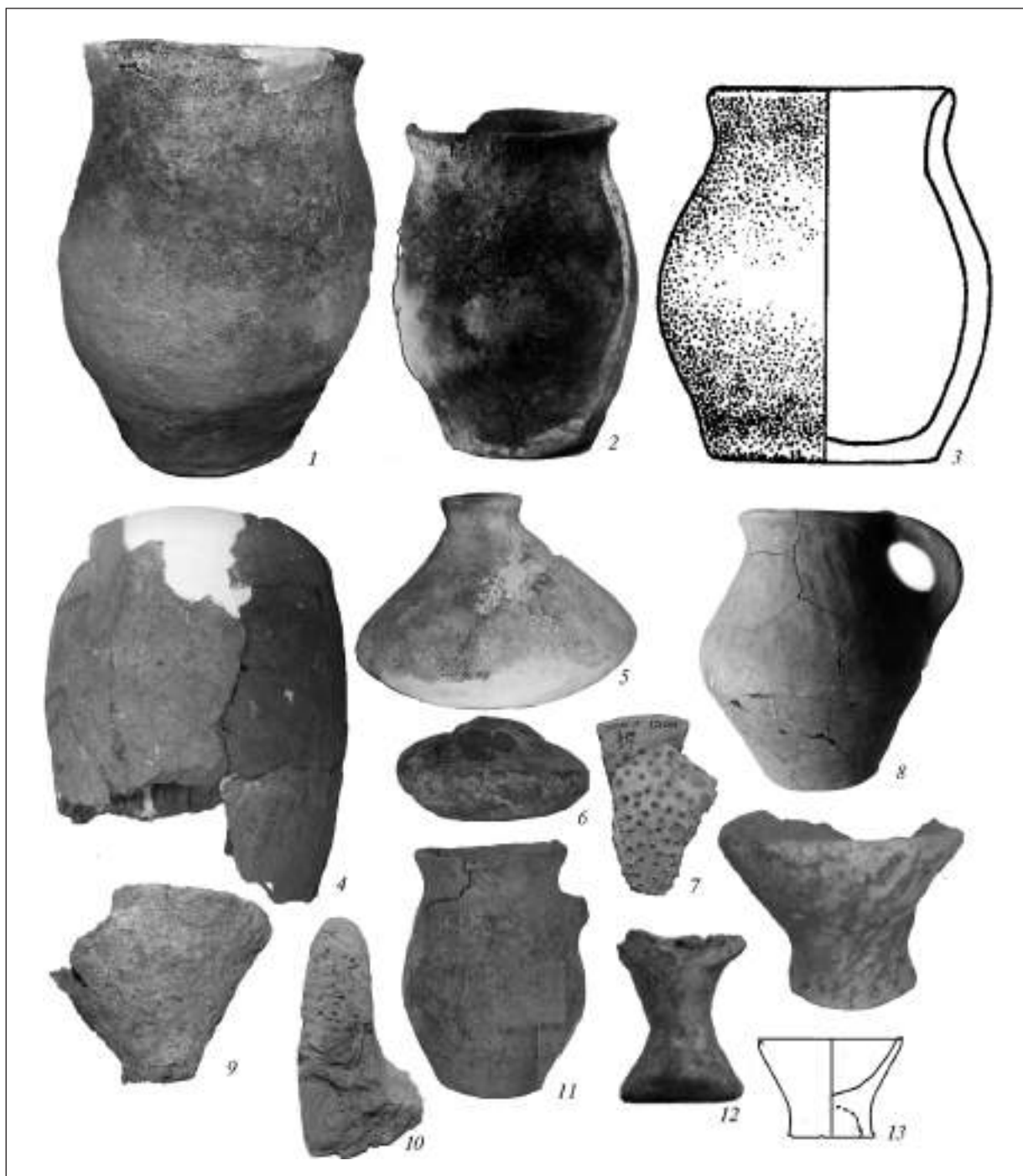

Рис. 12. Пізньоскіфська нижньодніпровська група ліпної кераміки: 1, 2 — Любимівка; 3 — Тіра; 4, 7, 8, 9 — Гаврилівка; 5, 10 — Аннівка; 6, 11, 12, 13 — Золота Балка

ний посуд цієї групи фіксується в матеріалах Тіри, Ольвії (11–25 %) і Дідової Хати. До неї входить значна кількість слабо профільованих горщиків (рис. 12, 1–3) з покриттями (рис. 12, 5, 6), незвичні банки з рифленою внутрішньою поверхнею (рис. 12, 4), друшляки (рис. 12, 7), миски (рис. 12, 9), чаші на ніжці (рис. 12, 12, 13) і товстостінні жаровні (рис. 12, 10). Інколи трапляються горщи-

ки з ручкою (рис. 12, 8, 11). Але загалом посуд з ручками для цієї групи не характерний.

Пізньоскіфська кримська група ліпної кераміки, представлена не тільки на пізньоскіфських пам'ятках Криму (Власов 1997), але й у шарах античних городищ і поселень, відрізняється від нижньодніпровської. Маючи з нею деякі спільні форми — наприклад, слабо профільовані горщики, вона позначена значною кіль-

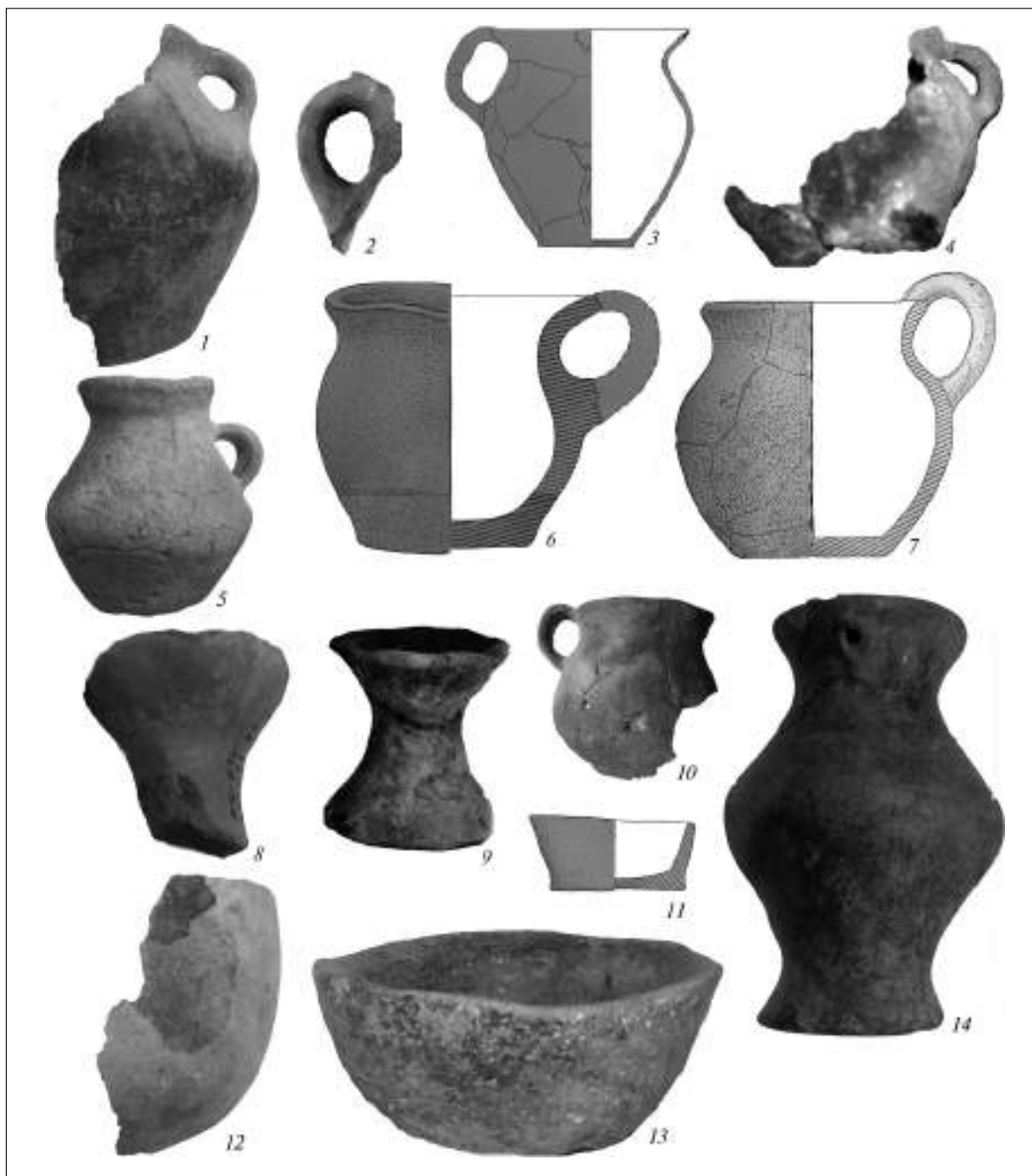

Рис. 13. Пізньоскіфська кримська група ліпної кераміки: 1, 5, 8, 13 — Кульчук 2007, садиба 2, башта 2; 2 — те само, приміщення 4, шар пожежі; 3, 6, 7, 9, 10, 11, 14 — Чайка; 4, 12 — Усть-Альминський некрополь, склеп 54 і могила 13

кістю посуду з ручкою: горщиками (рис. 13, 3, 4), кувшинами (рис. 13, 1, 2), кувшинчиками, які іноді називають черпачками, кружечками (рис. 13, 5, 6, 10). Миски переважно з заокругленим донцем (рис. 13, 12, 13), а в мініатюрному варіанті — з плоским (рис. 13, 11), чаші на ніжці високі (рис. 13, 8, 9), а курильниці з ретельно залощеною поверхнею (рис. 13, 14). У матеріалах елліністичного періоду башти городища Кульчук, шарах Німфея та пізньоскіф-

ського городища Чайка значну частину ліпного посуду (від 35 до 70 %) становить кераміка саме пізньоскіфської підгрупи.

Фракійський компонент теж зафіксовано на античних пам'ятках за винятком боспорських. В елліністичних шарах Тіри ліпна фракійська кераміка сягає близько 40 %. Знахідки такого посуду локалізовані на певних ділянках городища, на яких, за іншими даними, фіксується компактне мешкання представни-

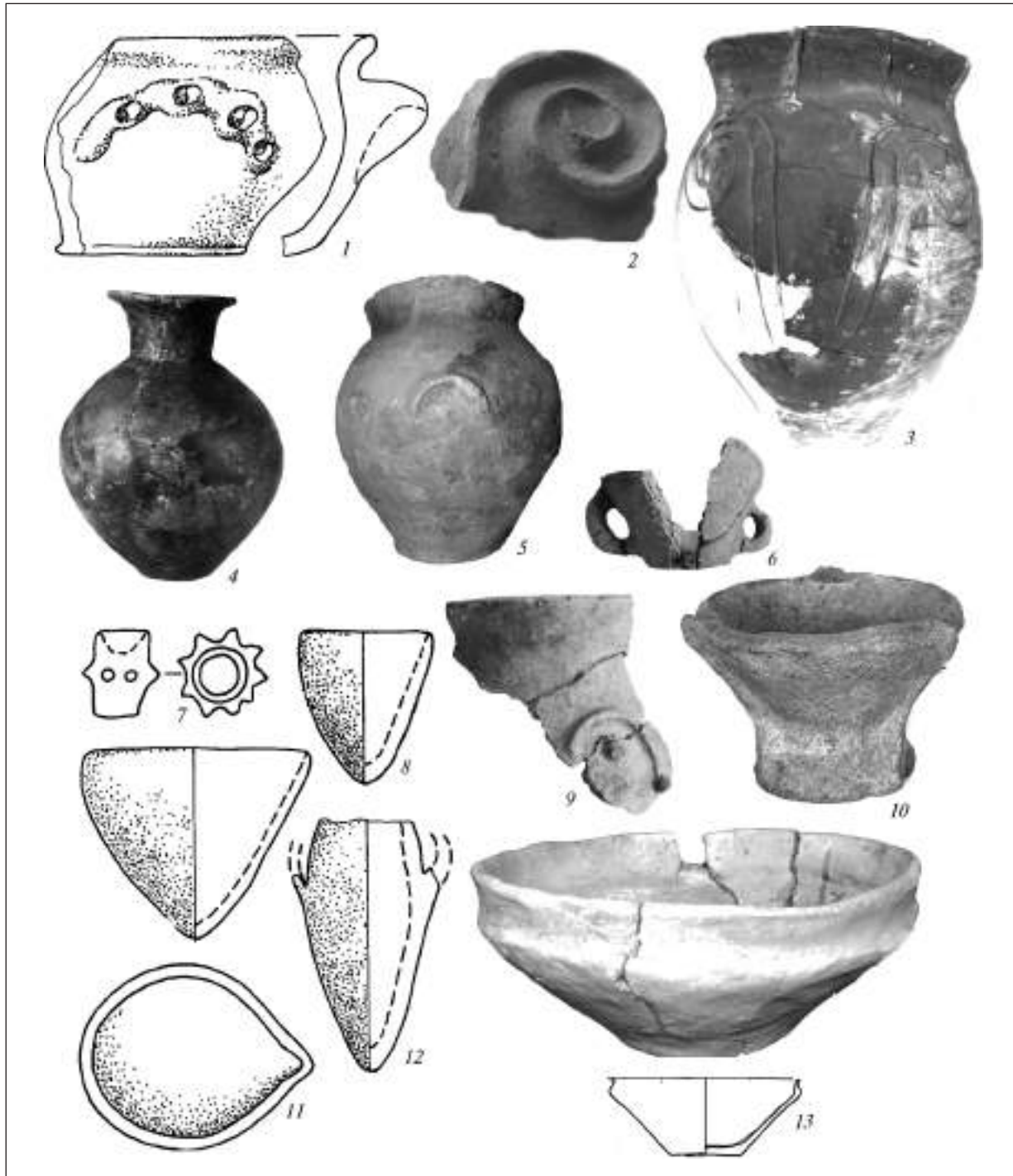

Рис. 14. Фракійська група ліпної кераміки: 1, 7, 8, 11, 12 — Тіра; 2, 3, 10, 13 — Золота Балка; 4 — Чайка, скіфське городище; 5 — Німфей; 6, 9 — Ольвія, ЮЗА

ків фракійського етносу. Ця група ліпного посуду представлена горщиками з лощеною або заглаженою поверхнею (рис. 14, 2, 3), приземкуватими жаровнями з орнаментованими ручками-підковами (рис. 14, 1), корчагами з лощеною поверхнею (рис. 14, 4, 9) і мисками, які називають зарубинецькими (рис. 14, 13). Прикметною ознакою цієї групи є значна кількість незвичних кульгових посудинок (рис. 14,

7, 8, 11, 12) і керносів (рис. 14, 10). З'являються також конусоподібні чаші з ручками на природній частині (рис. 14, 6). Для цього посуду характерний рельєфний або прокреслений орнамент (зображення голови барана із закрученими рогами або різноманітні наліпи) та ретельна обробка зовнішньої поверхні.

Ще однією особливістю керамічного комплексу елліністичного періоду є формування

Рис. 15. Боспорська група ліпної кераміки: 1, 2, 5, 6, 8–20 — Кітей; 3, 7 — Німфей; 4 — Чайка

місцевих генетично традицій **боспорської групи**. Вона складається переважно із мисок різної конфігурації (рис. 15, 3, 4, 8–17, 19, 20) — від простих у вигляді зрізаного конуса до складно профільованих. Більшість з них мають горизонтальні орнаментовані захищачі ручки, вигнуті у вигляді підкови. Трапляються також сковороди (рис. 15, 7). Ще одну особливість кераміки боспорської групи становить значна кількість закритого посуду з орнаментованими жолобчастими ручками

(рис. 15, 1, 2, 5, 6). Миски на невисокій ніжці мають злив (рис. 15, 18). У боспорських античних пам'ятках цей посуд становить у Кітеї близько 10 %, в музейній колекції з Німфея — 12 %, а в матеріалах пізньоскіфського городища Чайка — 10 %.

В.П. Власов серед ліпного посуду Східного Криму аргументовано виокремлює **північно-кавказьку (аланську) ліпну кераміку** (Власов 2005), прикметну пізнішому керамічному комплексу цього регіону.

Таким чином, для ліпної кераміки Північного Причорномор'я елліністичного періоду можна вказати деякі загальні особливості. Це, по-перше, збільшення кількості ліпного посуду на античних пам'ятках; по-друге, спрощення обробки зовнішньої поверхні — кухонний ліпний посуд майже позбавлений орнаменталізації; по-третє, з'являються певні види ліпного посуду (мініатюрні мисочки та горщики), характерні тільки для поховальних і кульгових пам'яток; по-четверте, зменшення (майже зникнення) ліпних імітацій гончарного грецького посуду, а в разі їх наявності вони дуже неякісні.

Важливою рисою ліпного посуду елліністичного часу є поява нових місцевих груп кераміки, що перебрали на себе функції та деякі форми грецької ліпної.

Вдалося простежити особливості керамічного комплексу окремих регіонів північно-причорноморської ойкумени.

В Ольвії елліністичного періоду залишається провідною грецька генетична група. Особливо це відчувається за матеріалами ділянки НГС. Але незначна домішка фракійської ліпної кераміки все ж фіксується. На ділянці ЮЗА є також незначна домішка ліпного посуду пізньоскіфської нижньодніпровської групи.

У матеріалах нижньодніпровських городищ кінця III ст. до н. е. — II ст. н. е. панує пізньоскіфська нижньодніпровська група ліпного посуду. Для деяких ділянок городищ Гаврилівка та Золота Балка фіксується компактне мешкання представників фракійського етносу. Відсоток ліпного посуду фракійської групи в матеріалах цих пам'яток досить значний. Відчутна також наявність грецького ліпного посуду, особливо в ранніх шарах городищ і матеріалах могильників.

Ліпний керамічний комплекс пам'яток Північно-Західного Криму характеризується зменшенням грецької керамічної групи та збільшенням і урізноманітненням посуду пізньоскіфської кримської групи. Така картина притаманна також пам'яткам Центрального Криму.

Серед ліпного посуду Європейського Боспору відмічено тенденцію зменшення грецької групи та зростання кількості боспорської ліпної кераміки, а також проникнення сюди ліпного посуду, характерного для археологічних культур Північного Кавказу.

Висновки

1. Для розуміння формування ліпного керамічного комплексу Північного Причорномор'я в

архаїчний час велике значення має наявність ліпного посуду передскіфської групи, охарактеризований мною ще у 80-х рр. Найпереконливіше ця група представлена в матеріалах ольвійської та березанської периферій. Це вказує на присутність незначної кількості «передскіфського» населення на невеликих поселеннях Нижнього Побужжя. У ранніх матеріалах самої Ольвії сліди цього населення не зафіксовано.

2. У середовищі перших грецьких переселенців у Північне Причорномор'я (о. Березань чи Ольвія) ліпний посуд з'явився не одразу, а пізніше, коли, ймовірно, були вичерпані перші партії гончарного кухонного посуду, надходження нових не відбувалося (було невигідним?), а місцеве гончарне виробництво ще не було налагоджене. Степова смуга була слабко заселена, а скіфи-кочовики, які іноді з'являлися поблизу грецьких поселень, посуд не ліпили. Тобто, кухонний посуд перші грецькі переселенці поповнювали ліпним. Не випадково в його складі переважають горщики. Саме такий ліпний посуд кваліфікується тут як генетично грецька група. Іншими словами, частина ліпної кераміки Північного Причорномор'я виникла в середовищі греків-переселенців і має грецькі корені. Додамо, що появу грецького ліпного посуду можна інтерпретувати як явище, що має не тільки етнокультурний, але й економічний зміст. Тобто, феномен появи ліпної кераміки в античних центрах Північного Причорномор'я був зумовлений їх економічними потребами.

3. Надалі впродовж всього часу існування античної культури в Північному Причорномор'ї в керамічному комплексі античних поселень побутувала ліпна кераміка, виготовлена там за грецькими зразками.

4. Крім того, впродовж всього античного періоду серед ліпної кераміки античних пам'яток трапляється посуд, що відображає варварський вплив на побутову культуру грецького населення. Час і характер того впливу змінювався, оскільки сусідами мешканців античних центрів були різні варварські племена.

5. Для Північно-Західного Причорномор'я (Тіра, Надлиманське та ін.) прикметний вплив фракійських сусідів. Звідси випливає присутність фракійської етнічної складової, існування якої підкріплюється й іншими елементами матеріальної культури. Регіон цієї присутності за доби еллінізму розширився до Дніпровського степового правобережжя.

6. Для Ольвії варварський (на різних етапах — передскіфський, фракійський, скіфсь-

кий і пізньоскіфський нижньодніпровський) фіксується лише за матеріалами хори. Ліпний посуд самої Ольвії досить одноманітний, і тут переважає власне грецький.

7. Для пам'яток Північно-Західного Криму (Чайка, Кульчук, Біляус, Калос-Лімен та ін.) прикметний культурний вплив греків-херсонеситів (дорійський слід), що демонструє поява ліпних імітацій гончарного посуду херсонеського виробництва. У класичний період тут зароджується варіант пізньоскіфської кримської ліпної кераміки.

8. На Боспорі комплекс місцевої кераміки формується лише в елліністичний період внаслідок взаємодоповнення грецької та азійської груп ліпної кераміки. Тобто, боспорська група ліпного посуду має більше рис таманського чи навіть північно-кавказького ліпного керамічного комплексу.

9. Слід розрізняти пізньоскіфський ліпний керамічний комплекс городищ Нижнього Дніпра та Північно-Західного і Центрального Криму. Між ними більше розбіжностей ніж подібностей. Крім того, кримський пізньоскіфський ліпний посуд формується значно раніше ніж нижньодніпровський. Тож не можна говорити про переселення пізніх скіфів з Нижнього Дніпра до Криму, оперуючи лише таким аргументом як ліпна кераміка.

10. Значення так зв. лісостепового, а потім і сарматського посуду у вивченні питань етнічної та економічної історії Північного При-

чорномор'я перебільшено. В період архаїки у мешканців поселення на о. Березань контакти з лісостеповими племенами мали, очевидно, дуже обмежений характер. Сарматський «слід» у вигляді появи північно-кавказької (аланської) кераміки чітко фіксується, за даними В.П. Власова, лише з III—VI ст. н. е., що підтверджується матеріалами городища Кітей.

11. В елліністичний період спостерігаємо феноменальне зростання кількості ліпного посуду в античних центрах Північного Причорномор'я. Основна особливість комплексу ліпного посуду цього періоду — його чітке районування та формування територіальних особливостей на ґрунті генетично грецької групи.

12. Таким чином, домінування в антикознавстві впродовж декількох десятиріч гіпотези про варварську належність ліпного посуду із античних центрів за масовим матеріалом підтверджується лише частково. В ліпному керамічному комплексі античних пам'яток Північного Причорномор'я є грецька група такого посуду, що було зумовлено економічними потребами мешканців цієї далекої ойкумени, а не проявом етнічної складової населення регіону. Про присутність інших етносів у складі населення античних центрів можна говорити лише в тому разі, коли це підтверджується й іншими даними. Сама ж наявність ліпного посуду в матеріалах античних центрів Північного Причорномор'я є недостатнім аргументом на користь представників негрецького етносу.

Власов В.П. Лепная керамика позднескифского Булганакского городища // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — С. 204—304.

Власов В.П. Античные влияния в позднескифской керамике Крыма // БИ. — 2005. — VIII. — С. 75—95.

Гаврилюк Н.О. Кераміка степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 1980. — 34. — С. 17—30.

Гаврилюк Н.А. Лепная керамика и общие статистические данные керамических материалов // Русыева А.С. (ред.). Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 191—197.

Гаврилюк Н.О. Проблема співвідношення «грецького» та «варварського» компонентів матеріальної культури (за матеріалами ліпної кераміки поселення на о. Березань) // Записки НТШ. — 2007. — ССЛІІІ. — С. 335—352.

Гаврилюк Н.А. Лепная керамика Тиры // Тира—Белгород—Аккерман (материалы исследований). — Одесса, 2010. — С. 11—47.

Гаврилюк Н.О. Ліпний посуд із садиби № 1 Дідова Хата у Нижньому Побужжі (остання чверть 4 — друга чверть 3 ст. до н. е.) // Аркасівські читання. Мат-ли другої Міжнар. науково-практ. конф. — Миколаїв, 2012. — С. 48—50.

Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии. — К., 2013.

Гаврилюк Н.А. Лепная керамика из башни на поселении Кульчук в Северо-Западном Крыму // Причерноморье в античное и средневековое время. Сб. науч. трудов, посвященный 65-летию профессора В.П. Копылова. — Ростов-на-Дону, 2013а. — С. 341—361.

Гаврилюк Н.О. Методика дослідження масового матеріалу з античних пам'яток (на прикладі знахідок з ділянки ЮЗА в Ольвії) // Археологія. — 2013б. — № 3. — С. 109—120.

Гаврилюк Н.А. Феномен лепной керамики античных центров Северного Причерноморья // Таврические студии. Исторические науки. — 2014. — № 6. — С. 24—31.

Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья. — К., 1991.

- Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Кухонная и столовая керамика позднескифских городищ Нижнего Поднепровья // 100 лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 298—332.
- Гаврилюк Н.А., Молев Е.А. Лепная керамика Китея // ДБ. — 2013. — 17. — С. 65—110.
- Гаврилюк Н.А., Острроверхов А.С. Керамический комплекс Ягорлыцкого поселения // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тез. конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 63—64.
- Гаврилюк Н.А., Отрешико В.М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка 2 // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 75—90.
- Гаврилюк Н.О., Отрешико В.М. Лепна керамика поселення на о. Березані (за матеріалами 1979—1984 рр.) // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 67—69.
- Гаврилюк Н.А., Соколова О.Ю. Лепная керамика Нимфея // Античный мир и варвары на юге Украины и России. Скифия. Ольвия. Боспор. — М.; К.; Запорожье, 2007. — С. 257—342.
- Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху / Отв. ред. К.К. Марченко. — СПб., 2005.
- Дашевская О.Д. Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма // МИА. — 1958. — 64. — С. 248—272.
- Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — М., 1991 (САИ. — Д1-7).
- Кастанаян Е.Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА. — 1952. — 25. — С. 249—289.
- Кастанаян Е.Г. Лепная керамика боспорских городов. — Ленинград, 1981.
- Книпович Т.Н. Опыт характеристики городища у станицы Елизаветовской по материалам Северо-Кавказской экспедиции Гос. Академии истории материальной культуры в 1928 г. — Ленинград, 1935 (ИГАИМК. — 104).
- Кругликова И.Т. Фанагорийская местная керамика из грубой глины // МИА. — 1951. — 19. — С. 87—106.
- Кругликова И.Т. О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города // МИА. — 1954. — 33. — С. 78—113.
- Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Марченко К.К. Лепная керамика Березани и Ольвии второй половины VII — V вв. до н. э. // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 157—166.
- Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э. — Ленинград, 1988.
- Попова Е.А. Греческое поселение на городище «Чайка» во второй половине III — II вв. до н. э. // Материалы и исследования городища «Чайка» в Северо-Западном Крыму. — М., 2007. — С. 4—131.
- Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму. — М., 2005.
- Сенаторов С.Н. Лепная керамика поселения на острове Березань: из раскопок Государственного Эрмитажа // Борисфен-Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб., 2005. — С. 174—350.
- Славин Л.М. Новые открытия в области археологического изучения Буго-Днепровского лимана (Буго-Днепровская экспедиция 1949 г.) // НА ИА НАНУ. — 1949/20.
- Яценко И.В. Северный квартал I скифского поселения на Чайкинском городище в Евпатории (по материалам раскопок 1974—1975 гг.) // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 46—66.
- Gavriliuk N.O. Handmade pottery // N.A. Lejpunskaja et al. The Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD. — Aarhus, 2010. — P. 325—335.

Надійшла 27.05.2014

Н.А. Гаврилюк

ЛЕПНАЯ КЕРАМИКА АНТИЧНЫХ ЦЕНТРОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Представлена коллекция лепной керамики из античных центров Северного Причерноморья — из ключевых памятников, а именно, из Тиры (Северо-Западный регион), Березани, Ольвии и поселений их периферии (Северный регион), Кульчука и городища Чайка (Северо-Западный Крым), Нимфея и Китея (Восточный Крым). Используются опубликованные материалы, а также коллекции и полевой материал. На основе всестороннего изучения лепного керамического комплекса выявлено 11 генетически неоднородных групп: греческая керамика, предскифская, фракийская, лесостепная, кизил-кобинская, скифская, сарматская, позднескифские крымская и нижнеднепровская, боспорская и северо-кавказская (аланская).

Показано, что лепная керамика греческой группы появилась у первых греческих переселенцев, то есть, она не была связана с аборигенным населением Северного Причерноморья. На протяжении развития античной культуры эта группа присутствует в материалах всех античных памятников. Остальные генетические группы разные для каждого региона и отражают этнические особенности его населения в разные периоды.

HANDMADE CERAMICS FROM ANCIENT GREEK CENTRES AT THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA AS A SOURCE FOR STUDY OF ETHNIC AND ECONOMIC HISTORY

Presented is a collection of handmade ceramics from the clue Ancient Greek centres at the north coast of the Black Sea, namely from Tyras (North-Western region), Berezan and Olbia, and the settlements in their periphery (North region), Kulchuk and Chaika hill-fort (the North-Western Crimea), and Nymphaeum and Cytæ (the Eastern Crimea). Used were the published materials, as well as collections and field material. Based on comprehensive study of handmade ceramic assemblage, 11 genetically multivendor groups of ceramics were revealed: Greek, pre-Scythian, Thracian, forest-steppe, Kizil-Koba, Scythian, Sarmatian, late-Scythian Crimean and Lower Dnipro ones, Bosporan, and North Caucasian (Alanian).

It is shown that handmade ceramics of the Greek group was owned by the Greek settlers, i.e. it was not related with aboriginal population of the Black Sea north region. This group is present in the materials of all the Ancient Greek sites during the whole period of the Ancient Greek culture development. The latter genetic groups are different for each region and reflect the peculiarities of the populations within various periods.

О.В. Шелехань

ОДНОСІЧНИЙ МЕЧ ІЗ КУРГАНУ БІЛЯ с. МИРНЕ НА ХЕРСОНЩИНІ

Проаналізовано доволі рідкісну знахідку — односічний меч із скіфського поховання 2 в кургані 2 біля с. Мирне на Херсонщині, запропоновано класифікацію таких зразків зброї та розглянуто її походження.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, скіфи, курган, поховання, односічний меч.

У 1992 р. Краснознам'янська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Г.Л. Євдокимова дослідила курганий могильник біля с. Мирне Цюрупинського р-ну Херсонської обл. Під насипом кургану 2 зафіксовано непограбоване скіфське поховання 2, яке супроводжував виразний інвентар важко озброєного воїна. Похований чоловік мав повний захисний обладунок із шоломом і щитом. Наступальна зброя складалася з двох списів, меча та сагайдака з 68 наконечниками стріл і великою залізною ворваркою (Данилко, Куприй 2006, с. 119).

У цій статті докладно розглянемо меч, згаданий у вказаній публікації побіжно, хоча ця знахідка доволі важлива для розгляду розвитку клинкової зброї скіфського часу.

Опис меча

Меч зберігається у Наукових фондах Інституту археології (рис. 1). Загальна його довжина 80,0 см; розміри клинка 64,0 × 5,5 за товщини

1,0 см; перехрестя — 4,9 × 2,0, товщина 2,5 см; руків'я — 15,5 × 3,0 завтовшки 1,5 см, ширина його на кінці 6,4 см, товщина 2,5 см. Меч дійшов у не найкращому стані. Клинок дуже кородований, і його форма простежується лише завдяки вчасно здійсненим консерваційним заходам. Нині кістяні накладки руків'я мають гірший вигляд ніж то подано у звіті.

Меч доволі великий і масивний, виготовлений із суцільної заготовки заліза. Хвостовик руків'я завтовшки 0,5 см є продовженням клинка. На ньому вісьмома парами залізних заклепок були закріплені пластини, вирізані з трубочастої кістки. Вони прикривають руків'я, дублюючи його форму. З однієї сторони (яка лягає у праву долоню) руків'я випукліше, з іншої — більш плоске. Товщина заклепок до 0,3 см, діаметр шляпок до 0,6 см. Перетин руків'я вказує, що шляпки заклепок були втоплені в кістяну накладку та зашліфовані врівень з пластинами. Навершя відсутнє, натомість руків'я на кінці розширене у поздовжній площині.

Перехрестя прямокутної брускоподібної форми сформоване із зігнутої навіпіл заготовки,